

Леонід Цубов

НА ШЛЯХУ ДО ДЕРЖАВНОСТІ
(ДО 70-РІЧЧЯ ПРОГОЛОШЕННЯ
НЕЗАЛЕЖНОСТІ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ)

Аналізуються передумови проголошення незалежності Карпатської України. Розглянуто особливості взаємодії та взаємовпливу різноманітних політичних сил Закарпаття в умовах багатопартійності у міжвоєнний період. Досліджено своєрідність зародження та етапи розвитку проукраїнських політичних партій краю на шляху до незалежності.

Leonid Tsubov. On the way to the statehood (to the 70th anniversary of the independence declaration of Carpathy Ukraine). The preconditions for the independence declaration of the Carpathian Ukraine have been analyzed. The specific features of political and

mutual creation process and the stages of Transcarpathian Ukrainian parties development in the multi — party circumstances in the inter — war period have been considered. Creation peculiarities and the stages of Ukrainian political parties development in the process towards national independence have been highlighted.

Постановка та актуальність проблеми. Актуальність пропонованого дослідження зумовлена важливістю цьогорічної події в історії українського державотворення — проголошенням незалежності Карпатської України. Сімдесят років тому саме цьому невеликому краєві судилося відіграти несподівано велику роль у міжнародних подіях напередодні Другої світової війни. Залишається, однак, неясним, чому карпатоукраїнці, найменш розвинені у політичному, соціально-економічному й культурному відношенні на початку ХХ століття у складі Австро-Угорської імперії, змогли протягом незначного періоду проголосити національну незалежність? Логічно припустити, що закарпатці — єдині серед усіх мешканців сучасної України мали найсприятливіші умови для багатопартійності у першій половині двадцятого століття, яка, зокрема, і дала їм змогу виконати свою місію у здобутті політичної самостійності України.

Метою статті є дослідження особливостей складного процесу взаємодії та взаємовпливу різноманітних політичних сил історичного Закарпаття в умовах багатопартійності у міжвоєнний період минулого століття. Належну увагу присвячено і державницьким орієнтаціям діяльності проукраїнських політичних партій, зокрема, їхньому ставленню до автономії Підкарпатської Русі, відносинам з центральною владою, прагненню до незалежності та її проголошенню у 1939 році тощо. **Поставлено завдання:** 1. Визначити передумови та причини активної розбудови багатопартійності в Закарпатті у 20–30-х роках ХХ століття; 2. Подати аналіз політикопартійного розшарування суспільства та з'ясувати причини консолідації проукраїнських партій; 3. Вказати на відношення партій до проблем автономії Підкарпатської Русі та незалежності Карпатської України; 4. Проаналізувати передумови проголошення незалежності краю та вказати на їхні наслідки.

Хронологічні межі статті охоплюють період з 1919 по 1939 роки, починаючи з офіційного входження Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь до складу Чехословацької Республіки і завершуючи вершиною політичного державотворення — проголошенням незалежності Карпатської України.

Аналіз останніх досліджень. Серед авторів-дослідників діяльності політичних сил Закарпаття у міжвоєнний період слід назвати таких науковців, як Михайло Болжинар, Микола Вегеш, Степан Віднянський, Володимир Гиря, Омелян Довганич, Іван Король, Ігор Ліхтей, Олександр Малець, Олекса Мишанець, Іван Поп, Василь Худанич та ін.¹ Особливо слід відзначити колективну монографію ужгородських істориків «Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців»². Багатий матеріал щодо вивчення досліджуваної проблеми дають праці ужгородського науковця Маріана Токаря, зокрема: «Продукційні партії Закарпаття в 1919–1939 роках»³, «Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939)»⁴. Заслугує на увагу і зарубіжна історіографія політико-партійного життя міжвоєнного періоду⁵.

Післявоєнний мирний лад (Версальська система) не був винятково вдалим і широко продемонстрував неспроможність західних держав чинити позитивний вплив на східну частину Європи, хоча він дещо пом'якшив гостроту національного питання на цих землях⁶.

Західноукраїнські землі в період з 1919 по 1939 р. поділили між собою три держави — Польща, Румунія і Чехословаччина. Становище західних українців у складі трьох держав не було однаковим. Загалом воно відбивало особливості соціально-економічного і політичного життя панівних націй. На підставі Сен-Жерменського договору від 10 вересня 1919 р. територія українського Закарпаття увійшла до складу Чехословацької Республіки під історичною назвою Підкарпатська Русь (1919–1938 рр.).

Відповідно до чехословацької статистики, яка подавала у 1930 р. кількість місцевого українського населення як 549 тис. чол., близько 80% українців мешкало у Закарпатті, ще 15% — у Пряшівщині. Окрім того, у самій Празі розташувалася численна українська колонія, яка складалася як із західних, так і східних українців⁷.

Процес створення політичних організацій на теренах історичного Закарпаття був дещо хаотичним. Незважаючи на це, він мав характерну рису, яка упродовж міжвоєнного двадцятиліття не зазнала суттєвих змін. Маємо на увазі групування в політичні партії за національною ознакою. Ідеологія, соціальне розшарування та інше відійшли на задній план. Таким чином, у краї виникли русофільські, русинофільські, українські, угорські, єврейські, німецькі партії. Чехи, які вважали себе титульною нацією, були

зацікавлені в розбудові на території Підкарпатської Русі філій власних загальнодержавних партій. Натомість місцеві партії створювалися як локальні та національно замкнуті (однаціональні). Оскільки українські та русофільські (два різновиди) партії представляли більшу частину населення згаданого регіону, то між ними й велася основна боротьба як на політичній арені, так і в інших сферах суспільного життя. Інші національні меншини Чехословаччини, які проживали в Підкарпатській Русі, були представлені меншою кількістю партійних утворень і, незважаючи на це, упродовж 20–30-х років ХХ століття залишили помітний слід у політичній історії Закарпаття.

Істотною перешкодою на шляху остаточного національного самовизначення «закарпатських русинів» було існування у їхньому середовищі трьох національних орієнтацій — москвофільської, русинофільської й українофільської, які перебували у постійному протиборстві між собою, нерідко інспірованому владою. Серед прихильників москвофільської течії переважали представники старшого покоління інтелігенції, передусім греко-католицького духовенства, які розглядали русинів як частину єдиного російського народу. Москвофіли, очолювані А.Гагатком, Г.Цуркановичем, А.Бескидом, утворили численні товариства та організації, широкую мережу читалень «Общества Духновича» тощо. Однак, незважаючи на усі заходи та сприяння офіційної влади, вони протягом 1920–1930 років поступово втрачали підтримку місцевого населення, оскільки надто вже були помітні значні мовні і культурні розбіжності між ними та росіянами.

Поборники русинофільської течії (І.Куртяк, А.Бродій та ін.), абсолютизуючи місцеві особливості, стверджували, що слов'янське населення Закарпаття становить окрему націю русинів — «карпаторосів». Хоч реального впливу на суспільно-політичне та культурне життя краю русинофіли не мали, їх послідовники залишаються і досі.

Найдинамічнішою серед національних орієнтацій виявилася українофільська течія, яка була виразницею ідеї єдності закарпатських українців з усім українським народом. Її основу становило молодше покоління інтелігенції на чолі зі св'ященником А.Волошиним та братами Брацайками. Використовуючи досвід Галичини, українофіли розгорнули активну політичну, культурно-освітню та господарську діяльність, заснували товариство «Прогресива» з мережею читалень по всьому краю, «Учительську грома-

ду», Підкарпатський банк, кооперативи, театр, часописи, молодіжні організації тощо.

Становлення багатопартійної системи в новоствореній у 1919 році Чехословацькій Республіці відбулося у своєрідному комплексі розбудови державних політико-правових основ. Його головними засадами стали принципи демократії за загальносвітовим прикладом, а тому процес їх впровадження у суспільно-політичне життя проходив досить швидкими темпами і вже у 1920 році, хоч і не в ідеальному вигляді, був оформлений і юридично закріплений у Конституції Чехословаччини. Правова основа багатопартійної системи була також побудована на принципах демократії, захисту політичних прав та інтересів населення різних національностей тощо. Оскільки багатих політико-партійних традицій у населення, яке проживало в республіці, не було, то цей «новий» процес схвально зустріла громадськість, що й засвідчив бурхливий розвиток політичних організацій на їх початковому етапі. Зрозуміло, що для продуктивної організації роботи партій, розбудови їх структурно-організаційних основ потрібні були спеціалісти відповідного рівня політичної культури. Тому й не дивно, що на першому етапі розвитку політичних організацій їхній успіх залежав насамперед від рівня партійного керівництва, ролі політичного лідера.

Усього на території краю впродовж міжвоєнного періоду діяло сім найбільших загальнодержавних партій, які створили крайові партійні філії із власним структурно-організаційним апаратом. До таких можна віднести ЧСДП (Чехословацька соціал-демократична партія), Аграрну партію, КПЧ (Комуністична партія Чехословаччини). Таким чином, маючи потужні матеріально-фінансові можливості, структурно-організаційну, кадрову підтримку з боку своїх центральних органів, загальнодержавні партії в краї виступали стримуючим фактором у можливих антицентралістських, а подекуди і сепаратистських настроях. Тому важливим для кадрових основ згадуваних партій був фактор інтернаціональності.

Зовсім іншого вигляду набула картина розвитку самостійних автономних партій у краю. Їхня своєрідність полягала в тому, що автономні партії за своїм складом переважно не були інтернаціональними, а створювалися за національним типом⁸. Щодо програмних положень, то вони зазвичай проголошували відстоювання автономних прав краю у всіх сферах суспільно-політичного життя, юридичного оформлення статусу автономії та забезпечення національно-культурних прав місцевого населення. У різні часові

проміжки згадуваного історичного періоду в краї діяло тридцять автономних політичних організацій, серед яких одинадцять були русофільськими, шість — українськими, шість — угорськими, чотири — єврейськими, дві — німецькими, МСППР (Міжнародна соціалістична партія Підкарпатської Русі), що діяла в 1920–1921 роках, була побудована на принципі інтернаціоналізму⁹. Різноманітність політико-національної орієнтації та затягування з визначенням юридичного статусу автономій Підкарпатської Русі чехословацьким урядом загалом призводили до наростання антидержавних настроїв, які відбивалися на стратегічних діях деяких автономних партій. Дедалі радикальнішими ставали проугорські політичні партії, до яких приєдналися потужні русофільські організації. Проте більшість крайових партій лояльно ставилися до урядової політики і конкретних сепаратистських тенденцій в їхніх діях не було.

Розвиваючи тему, доречно наголосити, що період становлення і розвитку автономних політичних партій українського спрямування в Підкарпатській Русі мав свої особливості. Вони полягали в об'єктивних та суб'єктивних передумовах їх заснування, у своєрідному політично-партійному доборі членів та залученні своїх однодумців і, що найважливіше, — в кінцевому результаті. Період розвитку крайових українофільських політичних партій, на думку більшості науковців, можна поділити на три основні етапи¹⁰.

Перший з них припав на час, коли завершилася Перша світова війна і місцеві мешканці отримали політичні права та свободи, що гарантувалися Конституцією Чехословацької Республіки 1920 року. Наслідком цього стало створення перших політичних партій, зокрема й проукраїнської орієнтації. Саме в цей час зародилися політичні сили, які визначилися із політично-національною спрямованістю і почали боротьбу за реалізацію своїх планів. Упродовж цього періоду лідери проукраїнського руху шукали впливових союзників у Празі, щоб мати змогу впливати на долю краю через своїх представників у сенаті та парламенті. Однак ставлення до Закарпаття чехословацької влади, яка не бажала проводити активне реформування суспільно-політичного життя в краї, змушувало автономні сили змінювати свою тактику і дедалі гостріше вимагати виконання центром даних зобов'язань.

Другий етап — це середина 20-х — осінь 1938-х років. Це був час важкої боротьби за виживання в багатопартійній політичній системі, структурно-організаційного змушніння організацій і вису-

нення ними більш конкретних завдань. На цьому історичному етапі викристалізовується національний елемент партійних організацій.

І, нарешті, третій етап (осінь 1938 — весна 1939 року) збігся із процесом політичної довершеності, з еволюцією партійної організації у державний інститут політичної системи та його ліквідацією. Саме на третьому етапі розвитку політична активність партій українського спрямування, яка тривала майже двадцять років, досягла своєї вершини і показала свою структурно-організаційну і політично вивірену спроможність з'єднати партійні сили і очолити державне управління.

Ситуація, яка склалася в краї у 1938 році, щораз ближче підводила національно свідомих діячів українського руху до думки про об'єднання політичних сил української орієнтації в єдину національну організацію. Така постановка проблеми впливала, по-перше, з активізації русофільських політичних організацій. По-друге, польсько-угорські претензії щодо Закарпаття як зовнішньополітичний чинник напруження в регіоні також суттєво цьому сприяли. У резолюції останнього Народного з'їзду Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), який відбувся у січні 1938 р. в Галичині, події на Підкарпатській Україні характеризувалися так: «Одинок в Чехословацькій Республіці на Закарпатті українське населення переживає часи свого стихійного національного відродження. У важких змаганнях, всупереч несприятливим умовам та перепонам, які ставлять ворожі українській ідеї напливові чужонаціональні елементи та по-русофільські настроєні деякі чеські політичні чинники, — наш «поранений брат» виказує стільки життєвої енергії і національної свідомості, що в останньому часі чесько-словацький уряд був приневолений започаткувати реалізацію автономії Закарпаття»¹¹.

У таких умовах політична влада українофільських партій зосередилася навколо Першої Руської (Української) Центральної Народної Ради (ПР(У)ЦНР). Аналогічне об'єднання відбулося в русофільських автономних партіях, які зосередилися в Центральній Руській Народній Раді (ЦНР)¹².

У цей час, опинившись перед загрозою політичної анархії, спричиненої як кризою внутріполітичного життя в Чехословацькій Республіці, активізацією словацького автономізму, так і небезпечною для держави зовнішньополітичною ситуацією, представники політичних сил краю зуміли порозумітися в основних

напрямах тогочасної політики і знайшли компроміс щодо утворення 14 жовтня 1938 р. першого автономного уряду Підкарпатської Русі на чолі з одним із лідерів русинофілів Андрієм Бродієм. Українофільську орієнтацію у першому уряді представляли лише дві особи — міністр Юліан Ревай і державний секретар Августин Волошин. Але дуже скоро співвідношення сил в уряді кардинально змінилося. Прем'єр-міністра А.Бродія за його проугорську політику було заарештовано, а новий уряд очолив А.Волошин. Внаслідок цих змін в уряді та політичному житті автономного краю гору взяли українські сили¹³.

У той час, як русофіли здебільшого займали агресивну античеську позицію і виношували план приєднання Закарпаття до Угорщини, українці виступили за розбудову автономної Карпато-Української Держави у федеративному зв'язку з чехами і словаками. Новий політико-правовий статус Закарпаття визначив конституційний закон 22 листопада 1938 р., за яким краєм мав керувати окремий автономний уряд, а законодавча влада мала перебувати в руках обраного карпато-українського Сойму¹⁴.

Перемога українофільської орієнтації затьмарилася наступними подіями. 2 листопада 1938 р. німецько-італійський арбітраж у Відні присудив Угорщині не лише південну частину Словаччини і Закарпаття, де мешкали переважно угорці, але й столицю Підкарпатської Русі Ужгород та два її найбільші міста — Мукачеве і Берегове. Уряд А.Волошина змушений був евакуюватися до нової столиці — Хуста. Невдача не применшила запалу українських лідерів будувати українську державу в межах обкровоеної автономії. Уряд А.Волошина українізував освіту та пресу, розширив мережу кооперативів, організував роздачу продовольства і налагодив комунікації. Для захисту кордонів були створені власні збройні сили — Карпатська Січ, яку визнав празький уряд¹⁵.

30 грудня 1938 року край отримав назву Карпатська Україна.

12 січня 1939 року, коли стало відомо, що вибори до крайового Сойму відбудуться через місяць, було ще раз оголошено про розпуск усіх політичних партій, зокрема й українських. Це було зроблено для того, щоб зрозуміти реальну ситуацію на політичній арені краю після впровадження автономії і завчасно підготуватися до передвиборчої кампанії. Невдовзі почалася організаційна робота щодо створення нової національно-української партії, яка б включала у себе всі розрізнені до того часу політичні організації. Наслідком спільної роботи 18–20 січня 1939 року стало утворення

єдиної української політичної партії — Українського Національного Об'єднання (УНО). Тоді ж було оголошено про участь УНО у виборах до Союму. Одним із результатів виникнення партії УНО стало, без сумніву, порозуміння колишніх керівників і членів різних партій українського спрямування в необхідності виступу спільними силами на виборах і вироблення єдиного кандидатського списку (чи не варто б було сучасним українським політикам скористатися цим історичним досвідом? — *Л.Ц.*). Поява на політичній арені партії УНО викликала швидку реакцію у місцевого населення. У перші два дні після створення партії до її лав залучилося близько п'яти тисяч чоловік. Як слушно зауважує Маріан Токар, лідери новоутвореної партії пішли найрадикальнішим шляхом внаслідок внутрішніх та зовнішніх обставин і таким способом намагалися призупинити політичний хаос у краї. Тому цей шлях був обраний як прийнятний у тогочасних умовах і мав вирішити два основні завдання. По-перше — згуртувати і об'єднати всі національно-українські політичні й культурні сили та єдиним фронтом виступити на захист своїх завоювань. По-друге, не дати змоги організувати потужну опозицію, яка б звела нанівець усі намагання українського об'єднання створити передумови побудови повної автономії Закарпаття¹⁶.

Докладені урядом зусилля, спрямовані на перемогу УНО, мали позитивний результат. 92,4 відсотка виборців віддали свої голоси на підтримку УНО¹⁷.

Однак міжнародні події перешкодили нормальному розвитку автономії Карпатської України, яка стала причиною неспокою відразу у декількох державах. Угорці і поляки вели пропаганду за спільний угорсько-польський кордон за рахунок Закарпаття. Чеський уряд, побоюючись націоналізму представників українських партій, почав заgravати з прихильниками русинофільської орієнтації, ще більшу тривогу у Празі викликало утворення Карпатської Січі. Можливість перетворення Карпатської України в зародок більшої самостійної української держави створювало додаткову напруженість між Радянським Союзом і фашистською Німеччиною. Згодом саме вона вирішила остаточно ліквідувати Чехословацьку державу і, окупувавши Богемію і Моравію, дала згоду на окупацію Угорщиною Карпатської України. У ніч з 13 на 14 березня розпочалася угорська агресія. 14 березня 1939 року на спільну нараду зібралися члени уряду, Української народної ради, посли Союму і провід партії УНО. Зважаючи на ситуацію, уряд

А. Волошина, який наївно сподівався на німецьку підтримку, була проголошена державна незалежність Карпатської України. Наступного дня, 15 березня, Сойм на чолі з А. Штефаном затвердив проголошення державної незалежності та ухвалив конституцію, яка визначила назву держави (Карпатська Україна), державний устрій (президентська республіка), державну мову (українська). Державними символами було визнано синьо-жовтий прапор, гімн «Ще не вмерла Україна» та герб — ведмідь у лівому червоному полі й чотири сині та три жовті смуги у правому півполі і тризуб св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі¹⁸.

Президентом держави було обрано Августина Волошина.

Та незалежність тривала недовго — вже 16 березня угорське військо захопило Хуст. Кількатисячна Карпатська Січ, слабо оснащена і погано озброєна, протягом кількох днів протистояла 40-тисячній регулярній армії¹⁹. Незважаючи на відчайдушний опір карпатоукраїнців, угорські війська швидко окупували все Закарпаття. Із загибеллю Карпатської України перестали існувати державні інститути й єдина національна українська політична партія УНО. Уряд Карпатської України та багато діячів емігрували за кордон.

Коротко підсумовуючи вищенаведене, можна однозначно стверджувати, що загалом політична історія Закарпаття 20–30-х років ХХ століття мала певні, відмінні від інших українських земель, особливості розвитку. Процес створення політичних організацій на теренах історичного Закарпаття був дещо хаотичним. Незважаючи на це, він мав характерну рису, яка упродовж міжвоєнного двадцятиліття не зазнала суттєвих змін. Маємо на увазі групування в політичні партії за національною ознакою. Протягом двадцятиріччя міжвоєнного періоду проукраїнські політичні партії, пройшовши добру школу багатопартійного життя, удосконалювали свою національно-політичну ідеологію і на її основі пройшли щонайменше три етапи розвитку. Характеризуючи згаданий період, потрібно наголосити на постійній боротьбі між русофільськими організаціями та партіями української орієнтації. Це була спільна риса всіх проукраїнських партій. Проте вони під тиском обставин зуміли порозумітися на певний час і здійснити важливий крок до автономії — утворити автономний уряд. Одностайно також проукраїнські партії виступали проти зазіхань на територію краю з боку Угорщини і Польщі, посиленої чехізації та русифікації, відстоювали автономні політичні, економічні та культурні права і свободи мешканців краю.

Висновки. Все це дає підстави констатувати, що політична активність партій українського спрямування, яка тривала майже двадцять років, досягла своєї вершини і показала свою структурно-організаційну і політично вивірену спроможність з'єднати партійні сили й очолити державне управління. Коротке існування і героїчна оборона незалежної Карпатської України мали також велике значення: вони не тільки допомогли закарпатцям остаточно усвідомити себе частиною єдиної української нації, а й стали прикладом самовідданої боротьби за національну державність для всього українського народу. Що ж до **перспективи** подальших наукових досліджень, то, безумовно, найбільшу увагу викликатиме досвід взаємодії та взаємовпливу різних політичних сил Закарпаття в умовах багатопартійності, а також вивчення досягнутого згодом певного рівня самоврядування.

¹ *Вегеш М.* Історичні дослідження: Закарпаття між двома світовими війнами. — Ужгород, 2000. — Т. IV. — 339 с.; *Віднянський С.* Закарпаття у складі Чехословацької Республіки: Формування державних структур і громадсько-політичне життя в краї у 20-х — пер. пол. 30-х років ХХ ст. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — К., 2002. — Вип. 6. — С. 297–318; *Вегеш М.М., Гиря В.І., Король І.І.* Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918–1939 рр.). — Ужгород: Карпати, 1998. — 130 с.; *Довганич О.Д.* Роки лихоліття: невідомі сторінки і трагічні долі. — Ужгород: Патент, 1995. — 259 с.; *Ліхтей І.* Українське питання в діяльності політичних партій Підкарпатської Русі (1919–1939) // Зб. матеріалів 6-ї наукової карпатознавчої конференції. — Пряшів, 2000. — С. 81–90; *Мишанич О.* Життя і творчість Августина Волошина. — Ужгород: Закарпаття, 2002. — 48 с., *Поп І.* Енциклопедія Подкарпатской Руси. — Ужгород: Изд-во В.Падяка, 2001. — 431 с. *Худанич В.І.* Діяльність автономного уряду Карпатської України в 1938–1939 рр. // Зб. матеріалів 6-ї наукової карпатознавчої конференції. — Пряшів, 2000. — С. 103–114.

² Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. — Ужгород: Карпати, 2002. — 709 с.

³ *Токар М.* Проукраїнські політичні партії Закарпаття в 1919–1939 роках. — Ужгород: Уж НУ, 2001. — 176 с.

⁴ *Токар М.* Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939). — Ужгород: Вид-во ПП. Басараб М.М. «Наш рідний край», 2006. — 380 с.

⁵ *Danilak M.* Podkarpatska Rus v politike susednych statov (1918–1939) // Vel'ka politika a male regiony (1918–1939). — Presov — Graz, 2002. — S. 59–82;

Svorc P. Krajinska hranica. Medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou (1919–1939). — Presov, 2003. — 424 s.

⁶ Дейвіс Н. Європа: Історія. — К.: Основи, 2000. — С. 956–957.

⁷ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної укр. нації XIX–XX ст. — К.: Генеза, 1996. — С. 187.

⁸ Худанич В. Участь політичних партій Закарпаття у боротьбі за автономію напередодні Другої світової війни // Carpatica — Карпатика: Історія і культура Карпат. — Ужгород: Два кольори, 2002. — Вип. 19. — С. 65.

⁹ Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939). — С. 313.

¹⁰ Вегеш М. Історичні дослідження: Закарпаття між двома світовими війнами. — Ужгород, 2000. — Т. IV. — 339 с.; Віднянський С. Закарпаття у складі Чехословацької Республіки: Формування державних структур і громадсько-політичне життя в краї у 20-х — пер. пол. 30-х років XX ст. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — К., 2002. — Вип. 6. — С. 297–318; Вегеш М.М., Гиря В.І., Король І.І. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918–1939 рр.). — Ужгород: Карпати, 1998. — 130 с.; Довганич О.Д. Роки лихоліття: невідомі сторінки і трагічні долі. — Ужгород: Патент, 1995. — 259 с.; Ліхтей І. Українське питання в діяльності політичних партій Підкарпатської Русі (1919–1939) // Зб. матеріалів 6-ї наукової карпатознавчої конференції. — Пряшів, 2000. — С. 81–90; Мишанич О. Життя і творчість Августина Волошина. — Ужгород: Закарпаття, 2002. — 48 с., Поп И. Енциклопедія Подкарпатської Русі. — Ужгород: Изд-во В.Падяка, 2001. — 431 с.; Худанич В.І. Діяльність автономного уряду Карпатської України в 1938–1939 рр. // Зб. матеріалів 6-ї наукової карпатознавчої конференції. — Пряшів, 2000. — С. 103–114.

¹¹ Тисяча років української суспільно-політичної думки. — К.: Дніпро, 2001. — Т. 7. — С. 370.

¹² Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939). — С. 227.

¹³ Грицак Я. Вказана праця. — С. 201.

¹⁴ Енциклопедія Українознавства. — Париж; Нью-Йорк: Наук. Т-во ім. Шевченка, 1955–1984. — Т. 2. — С. 722.

¹⁵ Грицак Я. Вказана праця. — С. 202.

¹⁶ Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939). — С. 235.

¹⁷ Грицак Я. Вказана праця. — С. 202.

¹⁸ Тисяча років української суспільно-політичної думки. — С. 375.

¹⁹ Енциклопедія Українознавства. — С. 722.